

Експектації у праві та криміналістиці: постановка проблеми

Юрій Чечіль ^{*а}, Вікторія Біла ^{**б}, Станіслав Шептуховський ^{***с}

* Д-р філос. у галузі права, Український науково-дослідний інститут спеціальної техніки та судових експертиз Служби безпеки України, м. Київ, Україна, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4117-6737>, e-mail: nauka_ict@ssu.gov.ua

** Д-ка юрид. наук, доц., Український науково-дослідний інститут спеціальної техніки та судових експертиз Служби безпеки України, м. Київ, Україна, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8201-219X>, e-mail: nauka_ict@ssu.gov.ua

*** Канд. юрид. наук, Український науково-дослідний інститут спеціальної техніки та судових експертиз Служби безпеки України, м. Київ, Україна, ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-0087-1868>, e-mail: nauka_ict@ssu.gov.ua

^а Написання оригінального рукопису, валідація.

^б Написання оригінального рукопису, адміністрування проекту, нагляд.

^в Написання оригінального рукопису, методологія.

DOI: 10.32353/khrife.4.2025.02

УДК 343.98

Надійшло 28.10.2025 / Рецензовано 31.10.2025 / Прийнято до друку 25.12.2025 /

Доступно онлайн 31.12.2025

Розглянуто феномен соціальних очікувань як складової правової норми та чинника, що зумовлює реальний статус і поведінку судового експерта. Вихідною тезою є положення концепції верховенства права, згідно з яким право не обмежено законом, а формується широким колом соціальних регуляторів — мораллю, традиціями, культурними уявленнями, практиками. Саме вони утворюють метанорму, яка накладається на закон і часто має сильніший вплив на поведінку, аніж формальні приписи. Обґрунтування наявності згаданої вище розбіжності визначає мету статті. Її досягнення потребувало застосування низки загальнонаукових і спеціальних методів. У наведеному контексті судова експертиза постає не лише як процесуальний інститут, а як соціально-культурний феномен. Її роль полягає у трансформуванні спеціального знання в доказ, проте суспільство очікує від експерта значно більшого, аніж передбачає закон. Ці очікування — експектації — формуються не лише правовими нормами, а й культурними наративами, масовою культурою, уявленнями про науку як джерело безпомилкової

істини. Вони мають імпліцитний характер, але діють як норми: невідповідність їм спричиняє соціальні санкції незалежно від реальних можливостей науки або процедури. Показано, що механізм формування експектацій ґрунтується на триєдності статусу, очікування та санкції. Криміналіст як носій спеціального знання набуває статусу, частково зумовленого культурними образами, а не лише законом. Це породжує розрив між реальним та удаваним статусом, що стає джерелом тиску, помилок і стигматизації. Водночас наука, яка забезпечує експертизу методами, сама є системою норм і може продукувати хибні уявлення, що згодом виявляються непридатними для з'ясування юридичної істини. Наукова новизна статті полягає в уведенні до правничого дискурсу категорії «експектації» як правомірної вимоги учасника правовідносин, що впливає не лише із закону, а й загалом із соціальних регуляторів, які формують право. Це дає змогу пояснити, чому криміналістика перебуває під постійним соціальним тиском і чому її культурний профіль значно ширший за процесуальний. Стаття відкриває перспективу подальших досліджень щодо ролі культури у формуванні правових норм і необхідності публічної комунікації для зменшення розриву між очікуваннями й реальними можливостями експертної діяльності.

Ключові слова: верховенство права; метанорма; експектації; судова експертиза; криміналістика; імпліцитні норми; правова інтуїція; нормативний дисонанс.

Постановка наукової проблеми

Для всіх видів судочинства характерні норми якщо не про рівність джерел доказів, то про відсутність у жодного з них переважного, наперед вирішального значення. Таке заперечне декларування не повною мірою узгоджено з реальною практикою. Так, навантаження на судово-експертну систему, що зростає, не є арифметичним синонімом збільшення кількості судових процесів або зростання їх складності. Воно свідчить, що судова експертиза стала складником стандарту доказування. Складником невід'ємним і незамінним. Її ексклюзивна роль полягає у трансформуванні спеці-

ального, насамперед наукового знання в засіб установлення значущих фактів.

Учасники процесуальних відносин, звертаючись до судово-експертної системи, сподіваються отримати від неї спроможності, або рівнозначні рівню наукових знань сучасності, або навіть такі, що випереджають цей рівень. Експерт перебуває в умовах соціального тиску: як єдиний посередник між наукою та правом він мусить надати в розпорядження спірних сторін потрібні їм докази, адже саме з їх допомогою сторони здобувають перемогу у спорі. Приводом для тиску є не лише доказові, а й розшукові, криміналістичні спроможності: їх брак сприймають — уже не тільки процесуальні суб'єкти, а й громадськість — як безпорадність

усієї правоохоронної системи, її відставання від загального розвитку технологій і науки тощо. Зіткнення завищених з різних причин очікувань (отже, і надмірних вимог) з реальними можливостями судової експертизи спричиняє розчарування і закладає передумову для конфлікту.

Закон визначає межі прав експерта, порядок його роботи, гарантії та заборони. Водночас він слабо захищає судового експерта від очікувань, індукованих більш широким нормативним комплексом. Закон є лише одним з багатьох джерел кумулятивної, хоч подекуди суперечливої метанорми. У межах концепції верховенства права згадані вище вимоги набувають цілком визнаного, з юридичного погляду, підґрунтя. Домінування права над законом є наразі панівним підходом до подолання конкуренції, розбіжності між ним і рештою права. Здавалося б, взаємоузгодження, гармонізація приписів різних джерел, які зумовлюють поведінку адресата сукупної, «верховно-правової» метанорми, є питанням часу та практики. Натомість намагання судової експертизи перевершити власні спроможності, аби догодити висунутому суспільством запити, є причиною низки гучних помилок, що траплялися від самого початку її самостійного буття як вузького напряму дослідницької практики. Таке намагання як загалом стало, повторюване явище, вочевидь спричинене певною закономірністю. Вірогідно, її зміст полягає у слідуванні учасниками процесуальних відносин, насамперед експертом, соціальній вимозі, яка не обмежує себе законом, проте відповідає правовій нормі.

Актуальність обраної теми зумовлена низкою тенденцій, якими позначено подальшу розбудову правової держави в Україні: інтеграцією до європейського

політико-правового простору та вагомістю українського внеску в домінуючу в цьому просторі концепцію верховенства права; посиленням гуманітарного начала зі збільшенням вимогливості до доведеності підстав державного втручання у приватну сферу; поглибленням спеціалізації і наукомісткості виробничих, бізнесових та інформаційних процесів до рівня, що зумовлює потребу у фаховому посередництві в міждисциплінарному застосуванні спеціальних знань (зокрема – у правовідносинах); зростанням ролі судової експертизи й тісно пов'язаною з нею криміналістики під час світової безпекової кризи, до подолання якої залучені між- і наддержавні судові та правоохоронні інституції, нагальність потреби в забезпеченні правопорядку на міжнародному й національному рівнях; реплікацією засад судової експертизи на досудову та позасудову сфери, зокрема, у третейських судах і в адміністративній процедурі; чіткішою артикуляцією позицій недержавних суб'єктів соціального нормотворення з розвитком інститутів громадянського суспільства; розвитком експертної деонтології в умовах об'єктивного ускладнення соціальних процесів і соціального позиціонування індивіда.

Аналіз основних досліджень і публікацій

Попередні дослідження у сфері експертології здебільшого зосереджено на технічних аспектах експертного висновку як доказу, його допустимості, належності й достовірності. У працях з філософії та соціології права питання множинності джерел нормативності порушували багато дослідників. Ідея розбіжності формального і змістовного начал у праві є класичною проблемою, чітко позначеною

Jeremy Bentham як співвідношення «духу» закону із його «буквою»¹. Концепцію «живого права» розробив *Eugen Ehrlich*². Сучасна політико-правова течія верховенства права є предметом наукового осмислення широкого кола науковців (включно з Оксаною Крижовою (2017)³, Юлією Корольовою (2019)⁴, Тетяною Цувіною (2019)⁵, Оленою Золотарьовою (2023)⁶) і змісту правових позицій судової влади. Масивним і впровадженим безпосередньо у фаховий навчальний процес є доробок української соціології (Галини Дворецької (2001)⁷, Наталії Черниш (2004)⁸, Євгена Перегуди зі співавторами (2012)⁹, Максима Єніна й Мирослави Кухти (2022)¹⁰ та ін.), що дало змогу розгля-

нути соціальний і правовий контроль поведінки особи як загальне й окреме в єдиному механізмі. Попри наявний жвавий інтерес до наведених напрямів, більш вузький (проте водночас міждисциплінарний) аспект розгляду судової експертизи і її представників (як носіїв не лише процесуальної, а й соціальної, цивілізаційної місії) як такий відсутній. Так само, як і помітна розбіжність між «законними» і «культурними» експектаціями виконавців відповідної поведінкової ролі. Дослідження ефекту медійного очікування від криміналістики, констатованого іноземними авторами (*Kimberlianne Podlas* (2005)¹¹, *Gianni Ribeiro* зі співавторами (2019)¹²; *Naomi Kaplan-*

- 1 Bentham J. An Introduction to the Principles of Morals and Legislation. 1781. Batoche Books : Kitchener, 2000. 248 p. URL: <https://historyofeconomicthought.mcmaster.ca/bentham/morals.pdf> (дата звернення: 18.10.2025).
- 2 Ehrlich E. Grundlegung der Soziologie des Rechts. München und Leipzig : Duncker & Humblot, 1913. 410 p. URL: <https://ia803401.us.archive.org/11/items/grundlegungderso00ehrl/grundlegungderso00ehrl.pdf> (дата звернення: 18.10.2025).
- 3 Крижова О. Принцип верховенства права у практиці Європейського суду з прав людини. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2017. № 865. С. 544–549. DOI: 10.23939/law2017.865.544 (дата звернення: 18.10.2025).
- 4 Корольова Ю. Кореляція принципів верховенства права та верховенства закону в системі джерел права. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 4. С. 183–186. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/4/35.pdf> (дата звернення: 18.10.2025).
- 5 Цувіна Т. Принцип верховенства права у практиці Європейського суду з прав людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 373–379. DOI: 10.36695/2219-5521.4.2019.66 (дата звернення: 18.10.2025).
- 6 Золотарьова О. А. Співвідношення принципів верховенства права та законності в українському праві. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 6. С. 654–658. DOI: 10.32782/2524-0374/2023-6/152 (дата звернення: 18.10.2025).
- 7 Дворецька Г. В. Соціологія : навч. посіб. Київ, 2001. 340 с. URL: <https://studfile.net/preview/9700642/> (дата звернення: 18.10.2025).
- 8 Черниш Н. Соціологія. Курс лекцій. Вид. 4-те, перероб. і допов. Львів, 2004. 462 с. URL: https://duikt.edu.ua/uploads/L_715_63219046.pdf (дата звернення: 18.10.2025).
- 9 Перегуда Є. В., Авдеєнко О. Д., Дьомкін П. О. та ін. Соціологія : навч. посіб. Київ, 2012. 140 с. URL: <https://www.knuba.edu.ua/wp-content/uploads/2023/10/socziologiya-navchalnyj-posibnyk.pdf> (дата звернення: 18.10.2025).
- 10 Єнін М. Н., Кухта М. П. Соціальний статус / Велика українська енциклопедія : вебсайт. 12.10.2022. URL: https://vue.gov.ua/Соціальний_статус (дата звернення: 18.10.2025).
- 11 Podlas K. “The CSI Effect”: Exposing the Media Myth. *Fordham Intellectual Property, Media and Entertainment Law Journal*. 2005. Vol. 16. No. 2. Book 2. Art. 2. 38 p. URL: <https://ir.lawnet.fordham.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1343&context=iplj> (дата звернення: 18.10.2025).
- 12 Ribeiro G., Tangen J. M., McKimmie B. M. Beliefs about error rates and human judgment in forensic science. *Forensic Science International*. 2019. Vol. 297. Pp. 138–147. DOI: 10.1016/j.forsciint.2019.01.034 (дата звернення: 18.10.2025).

Damary зі співавторами (2025)¹³ та ін.), дало змогу констатувати, що наведені культурно зумовлені правові експектації є актуальною проблемою для криміналістики й за межами України.

Мета статті

Констатувати розбіжності між приписом закону та метанормою, утвореною сукупною дією соціальних регуляторів. Така розбіжність зумовлює контекст здійснення соціальної (зокрема, професійної) діяльності (приміром, судового експерта). Зазначити наявність, окрім писаних вимог, також неформального, спричиненого не завжди коректними уявленнями й очікуваннями соціального (нормативного) тиску на нього.

Досягнення такої мети потребує виконання низки завдань: стислий огляд концепції верховенства права, якою визнано дієвість, реальність і юридичну прийнятність впливу широкої гами соціальних регуляторів на індивідуальну (зокрема, процесуальну й дослідницьку) поведінку (до прикладу, судового експерта); визначення належності до цих регуляторів таких сфер соціальної актуалізації, як культура та наука; пошук вірогідної причини формування неправильних (зокрема, передчасних) уявлень про гносеологічні й доказові спроможності судової експертизи; розгляд нормативних невідповідностей, дисонансу, який міг би пояснити причину типових порушень під час здійс-

нення судової експертизи дотриманням заперечуваної законом, проте потужнішою за нього неформальної частини згаданої метанорми; пошук джерела об'єктивної некоректності соціального запиту до судово-експертної системи.

Методи дослідження

Для досягнення дослідницької мети застосовано загальнофілософські методи (аналіз, синтез, індукція, абстрагування) і спеціально-юридичні підходи (зокрема, догматичний і метод системного тлумачення).

Викладення основного матеріалу дослідження

Отже, як зазначено вище, одним з перших кроків для констатування розбіжності між вимогами закону й реальною поведінкою учасників відносин щодо проведення судової експертизи та пояснення такої поведінки є прийняття ідеї про функціонування ширшої метанорми, утвореної сукупною дією соціальних регуляторів. Визнання участі останніх у виробленні юридично значущих поведінкових норм здійснено в межах концепції *верховенства права* [Тут і далі *курсив і напівжирний курсив* наші.— Авт.]. В Європі та, зокрема, в Україні, названа концепція є нормативним ідеалом¹⁴, імперативом, якому має підпорядковуватися діяльність усіх аспектів функціонування держави й суспільства.

13 Kaplan-Damary N., Jonathan-Zamir T., Perry G., Itskovich E. Public views of forensic science: An intersection of science and policing? *Forensic Science International. Synergy*. 2025. Art. 25:11:100640. DOI: 10.1016/j.fsisyn.2025.100640 (дата звернення: 18.10.2025).

14 Див. абз. 3, 4 та 6 п. 4 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 62 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів» від 20.06.2019 р. № 6-р/2019, справа № 1-152/2019(3426/19). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-19#Text> (дата звернення: 18.10.2025).

До цього імперативу належить принцип законності, але лише як похідний і другорядний. Законодавство (як змістовна основа останнього) тяжіє до глибшого унормування кола суспільних, економічних тощо відносин, яке розширюється. Попри зростаючий обсяг і складність, законодавство все ж має конкретний характер, йому іманентна письмова форма. «Верховенство права» та «верховенство закону» у юридичній літературі¹⁵ розглядають як пов'язані, але в жодному разі не синонімічні категорії.

Вичерпний зміст верховенства права, попри його згадування, зокрема, у Конституції України (див. ч. 1 ст. 8: «В Україні визнається і діє принцип верховенства права»)¹⁶ та у преамбулі Європейської конвенції з прав людини, докладно не окреслено навіть у теорії¹⁷. Основним орієнтиром щодо його складників уважають¹⁸ доповідь Венеціанської комісії за демократію через право. Законність (англ. *legality*) є лише одним із шести елементів, визначених авторами цієї доповіді як консенсус різних думок із цього питання: 1) законність, включно з прозорим, підзвітним і демократичним процесом ухвалення законів; 2) правова визначеність; 3) заборона свавілля; 4) доступ до правосуддя в незалежних і неупереджених судах, включно із судовим переглядом адміністра-

тивних актів; 5) повага до прав людини; 6) недискримінація та рівність перед законом (п. 41)¹⁹. Така законність (у розумінні «доступність закону») полягає в тому, щоб закони були зрозумілими, передбачуваними й відповідали певним правовим принципам. Водночас цим не вичерпано зміст верховенства права, інакше вимогу щодо згаданої відповідності можна було б розглядати саме як одну з ознак верховенства закону. Відмінність між двома верховенствами — права й закону — полягає в тому, що згадані елементи першого є до другого зовнішніми: вони не належать до закону й не ним визначені.

Отже, не лише закон становить зміст права. Щодо цього варто навести текст однієї з правових позицій Конституційного Суду України:

«Одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. <...>

Таке розуміння права не дає підстав для його ототожнення із законом, який іноді може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи»²⁰.

15 Корольова Ю. Зазнач. твір. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/4/35.pdf> (дата звернення: 18.10.2025) ; Золотарьова О. А. Зазнач. твір. DOI: [10.32782/2524-0374/2023-6/152](https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-6/152) (дата звернення: 18.10.2025).

16 Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 18.10.2025).

17 Крижова О. Зазнач. твір. С. 545. DOI: [10.23939/law2017.865.544](https://doi.org/10.23939/law2017.865.544) (дата звернення: 18.10.2025).

18 Цувіна Т. Зазнач. твір. С. 373. DOI: [10.36695/2219-5521.4.2019.66](https://doi.org/10.36695/2219-5521.4.2019.66) (дата звернення: 18.10.2025).

19 Report on the Rule of Law. Adopted by the Venice Commission at its 86th plenary session (Venice, 25–26 March 2011). 16 p. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-e) (дата звернення: 18.10.2025).

20 Див. абз. 2 та 3 п.п. 4.1 п. 4 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України

Із цитованого випливає, що законодавство, закон є лише формою існування права, до того ж формою не єдиною. Перелік цих форм, тобто соціальних регуляторів, що визначають «право», є дискусійним і в поданій правовій позиції невичерпним (про це свідчить слово «тощо»). Згідно з деякими поглядами, верховенство права передбачає єдність писаного й неписаного права²¹: за такої єдності правозастосування могло б обмежитися лише формалізованою частиною. Проте остання не забезпечує ані всебічного вноормування, ані гарантованої справедливості. Закон може відставати від волі суспільства, інтерпретувати її неточно, неповно або незрозуміло, що й зумовило потребу в принципі верховенства права.

Власна другорядність не заважає законові визнавати і брати під свій захист відмінні від нього соціальні регулятори й уважати їх джерелом права, наприклад: уже згадану мораль або звичай (1) чи традиції (2), а так само — адміністративну (3) та судову практики (4) і навіть здоровий глузд (5) тощо. Підкріпімо своє твердження цитатами із законодавчо-нормативної бази:

1) мораль або звичай (див. ч. 1 ст. 438 «Воєнні злочини» Кримінального кодексу України: «*Жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням <...> інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними дого-*

ворами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України <...>»²² і Цивільний кодекс України (абз. 2 ч. 1 ст. 7 «Звичай», ч. 4 ст. 213 «Тлумачення змісту правочину», ст. 333 «Привласнення загальнодоступних дарів природи» відповідно): «*Звичаєм є правило поведінки, яке не встановлене актами цивільного законодавства, але є усталеним у певній сфері цивільних відносин, «Якщо <...> немає можливості визначити справжню волю особи, яка вчинила правочин, до уваги беруться мета правочину, зміст попередніх переговорів, усталена практика відносин між сторонами, звичай ділового обороту, подальша поведінка сторін, текст типового договору та інші обставини, що мають істотне значення*», «Особа, яка зібрала ягоди, лікарські рослини, зловила рибу або здобула іншу річ у лісі, водоймі тощо, є їхнім власником, якщо вона діяла відповідно до закону, місцевого звичаю або загального дозволу власника відповідної земельної ділянки»²³);

2) традиції (див. абз. 1 і 8 ст. 11 Статуту Внутрішньої служби Збройних сил України:

«11. Необхідність виконання завдань оборони України <...> покладає на військовослужбовців такі обов'язки:
<...>

(справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 02.11.2004 р. № 15-рп/2004, справа № 1-33/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text> (дата звернення: 18.10.2025).

21 Темченко В. І. Верховенство права у практиці Євросуду та Конституційного Суду України. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2007. Т. 64. С. 16. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/9f486e50-ff7c-4178-88ee-e5a1a8ca0509/content> (дата звернення: 18.10.2025).

22 Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 18.10.2025).

23 Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 18.10.2025).

поважати бойові та військові **традиції** <...>²⁴);

- 3) адміністративна практика (див. п. 4 ч. 3 ст. 6 Закону України «Про адміністративну процедуру» (далі — Закон про адмінпроцедуру): «3. Здійснення адміністративним органом дискреційного повноваження вважається законним у разі додержання таких умов: <...>

4) вибір рішення адміністративного органу здійснюється без відступлення від попередніх рішень, прийнятих тим самим адміністративним органом в однакових чи подібних справах, крім обґрунтованих випадків»²⁵);

- 4) судова практика (див. ч. 4 ст. 6 Закону про адмінпроцедуру: «Висновки про застосування норм права, викладені у постановках Верховного Суду, є обов'язковими для всіх адміністративних органів, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права»²⁶; ч. 5 ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»: «Висновки щодо застосування норм права, викладені у постановках Верховного Суду, є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий

акт, що містить відповідну норму права»²⁷; ч. 1 ст. 17, ч. 5 ст. 19 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини»: «Суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права», «Міністерства, інші центральні органи виконавчої влади забезпечують систематичний контроль за додержанням у рамках відомчого підпорядкування адміністративної практики, що відповідає Конвенції та практиці Суду»²⁸);

- 5) здоровий глузд (див. ч. 2 ст. 10 Закону про адмінпроцедуру: «Адміністративний орган при здійсненні адміністративного провадження повинен діяти, керуючись **здоровим глуздом**, логікою та загальноприйнятими нормами моралі, з дотриманням вимог законодавства»²⁹).

Джерела та спосіб формування вигоди до учасника відносин, процедура, метод застосування до них стимулів і санкцій, інтенсивність впливу, механізм і суб'єкти контролю тощо різняться, що і становить відмінність таких регуляторів. Є й цілком спільне: соціальний контекст їхньої дії і відносна загальна узгодженість (яка все ж не виключає конкуренції вимог), кумулятивний і порівняно високий рівень впливу

24 Статут Внутрішньої служби Збройних сил України : затв. Закон. України від 24.03.1999 р. № 548-XIV (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-14#Text> (дата звернення: 18.10.2025).

25 Про адміністративну процедуру : Закон України від 17.02.2022 р. № 2073-IX (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text> (дата звернення: 18.10.2025).

26 Там само.

27 Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 18.10.2025).

28 Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 р. № 3477-IV (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text> (дата звернення: 18.10.2025).

29 Про адміністративну процедуру URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text> (дата звернення: 18.10.2025).

на поведінку особи, інтерналізацію останньою цих норм у процесі соціалізації (зокрема, під час формування індивідуальної правосвідомості).

Ідея про домінуючу роль права дає підстави визначати коло регуляторів, тобто чинників права, вельми широко.

Соціальний регулятор, який належить до джерел права, існує завдяки соціальній нормі й водночас утворює її. Остання накладається на правову норму, але є ширшою за неї — як і правова норма, що так само ширша за норму закону. Масштаб як соціальної норми, так і її частини, норми правової, зумовлено (як і у випадку з писаним правом) відповідною сферою публічного застосування, власне суспільним контекстом: корпоративний, місцевий, виробничий тощо. Ніхто не говорить про локальне або галузеве верховенство. Натомість, на протилежність ієрархії актів законодавства, розмір спільноти, у якій вироблено соціальну норму, зворотно пропорційний ступеню впливу на особу: групові норми мають помітну перевагу перед корпоративними, а ті так само перед загальносуспільними. Здається, що зростання сили впливу в міру звуження спільноти з одночасним посиленням соціальних зв'язків у ній характерне також для правової норми, оскільки вона є складником соціальної норми і забезпечена її ж регуляторами. Саме тому в разі конкуренції двох приписів — визначеного законом або похідного від інших джерел права — останній може й мусить мати перевагу для суб'єкта під час вибору ним варіанта поведінки. Зазначене пояснює, чому вчи-

нення дозволених або навіть жаданих законом дій, не толерованих суспільством, іноді спричиняє негативну реакцію останнього. Страх такої реакції — навіть якщо йдеться лише про осуд з боку мізерно малої частки суспільства — впливає на поведінку особи більшою мірою, аніж закон. Наприклад, доволі новий для України інститут викривачів корупції, попри матеріальне стимулювання (див. ч. 1 ст. 130-1 Кримінального процесуального кодексу України³⁰) і правовий захист (зокрема, розд. VIII «Захист викривачів» Закону України «Про запобігання корупції»³¹) особи, яка повідомляє про порушення закону, не запрацював на повну силу саме через нерозв'язану проблему етичного позиціонування викривача на мікросоціальному рівні (до прикладу, у поточній редакції Державної антикорупційної програми на 2023—2025 роки зазначено, зокрема, таке:

«Проблема 1.6.1. Відсутність поваги до викривачів корупції у суспільстві <...> <...>

<...> Основними причинами небажання особи повідомляти про відомі їй факти корупції є побоювання зазнати осуду свого оточення (колег, друзів, знайомих) та зазнати наслідків у вигляді негативних заходів впливу з боку керівництва»³².

Подібна проблема спіткала впровадження інституту викривачів і в ЄС: за даними проведеного у 2017 році дослідження (усього 5707 опитаних, із них 97 % (5516) приватні особи, 3 % (191) відповідали від імені організацій), основними причинами не повідомляти про порушення є побоювання: правових

30 Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 18.10.2025).

31 Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 р. № 1700-VII (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (дата звернення: 18.10.2025).

32 Державна антикорупційна програма на 2023—2025 роки : затв. постанов. КМУ від 04.03.2023 р. № 220 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/220-2023-%D0%BF#Text> (дата звернення: 18.10.2025).

наслідків (80 % осіб і 70 % організацій); фінансових наслідків (78 % осіб і 63 % організацій); поганої репутації (45 % осіб і 38 % організацій)³³. Іншим, більш загальним прикладом, є функціонування тіншової економіки.

Не вдаючись до повноцінного експерту в нормотворення з погляду соціології та визнаючи відмінність такого погляду залежно від конкретної наукової школи, звернімось до деяких³⁴ найбільш загальних уявлень. Так, у правовому контексті соціального вноормування важливо підкреслити зв'язок між соціальним нормотворенням і *культурою*. Культура формує в суспільстві систему цінностей, соціальні норми, зразки поведінки й уявлення про належне. Цінності є чинником об'єднання в соціальні спільноти (групи). Останні стають безпосередніми суб'єктами нормотворення. Лояльність до цінностей і вироблення відповідних норм, спрямованих на їх захист, є предметом як групового, так і соціального контролю. Інструментами цього контролю є запровадження взірців, ролей, соціальних статусів і спонукання особи, якій приписують такий статус, дотримувати рольової поведінки й відповідати рольовим очікуванням. Одночасне зіткнення правил поведінки кількох ролей для одного індивіда перетворюється на рольовий конфлікт; виконання однієї ролі, під час якого має місце внутрішній конфлікт або дискомфорт через суперечливі очікування, вимоги або обмеження в межах цієї ролі,

є рольовим напруженням. Норма може не бути конкретною, чітко сформульованою, натомість може мати імпліцитний характер. Дотримання цієї удаваної, аморфної норми, утім, є обов'язком її адресата, оскільки негативні наслідки в разі її порушення все одно настають, як і у випадку з нормою експліцитною, формалізованою.

Отже, вимоги до поведінки суб'єкта зумовлено, зокрема, рольовим статусом (який, з огляду на назву, свідчить про функцію, роль у діяльності групи з досягнення спільних цінностей), а також очікуваннями від такого статусу. І культура загалом, і група зокрема, пропонують зразки поведінки, тобто певні стандарти — вимоги до носія такої ролі. Так визначають зміст рольових поведінки й очікування. З погляду юридичної науки, важливі відмінності між соціальною нормою та інструментами її забезпечення можуть утрачати значення, оскільки обидва елементи виконують нормативну функцію. Те, що забезпечує виконання норми, саме містить правило поведінки. Статус, роль, зразок або взірець, експектація — усі їх можна розглядати як нормативні елементи, що виконують функцію, характерну для норми. Про це свідчить їхня здатність зумовлювати поведінку та їхня забезпеченість стимулами й покараннями.

Щоправда, помітну розбіжність з нормою закону становить можливість існування соціальної норми не лише в неписьмовому, а й у *невисловленому*

33 Summary results of the public consultation on whistleblower protection / European Commission : web. 2017. 28 p. URL: https://ec.europa.eu/newsroom/just/document.cfm?doc_id=47885 (дата звернення: 18.10.2025).

34 Черниш Н. Зазнач. твір. URL: https://duikt.edu.ua/uploads/l_715_63219046.pdf (дата звернення: 18.10.2025) ; Дворецька Г. В. Зазнач. твір. URL: <https://studfile.net/preview/9700642/> (дата звернення: 18.10.2025) ; Перегуда Є. В., Авдеєнко О. Д., Дьомкін П. О. та ін. Зазнач. твір. С. 39—40. URL: <https://www.knuba.edu.ua/wp-content/uploads/2023/10/socziologiya-navchalnyj-posibnyk.pdf> (дата звернення: 18.10.2025) ; Єнін М. Н., Кухта М. П. Зазнач. твір. URL: https://vue.gov.ua/Соціальний_статус (дата звернення: 18.10.2025) ; Орбан-Лембрик Л. Б. Соціальна психологія : посібник. Київ, 2003. 446 с.

вигляді. Водночас загальноновизнана й недвозначна належність норм законодавства до соціальних норм дає змогу розглядати цю розбіжність як співвідношення загального з конкретним. Саме тому характерна для конкретного явища специфіка — імпліцитність — не завжди є визначальною ознакою кожного явища класу, яким є соціальні норми. Тож норма може бути чи не бути письмовою, бути чи не бути удаваною і водночас залишатися нормою. Вочевидь, закон також має імпліцитну складову, і ця наявність є предметом доволі давнього філософсько-правового дискурсу про співвідношення «букви» і «духу» закону. Саме їхня різниця становить імпліцитну, невисловлену частину: як відомо, *Jeremy Bentham* називав «дух закону» небезпечною фікцією, яка дає суддям змогу узурпувати функцію законодавця³⁵. Зі свого боку, *Eugen Ehrlich* дещо навпаки, уважав пріоритетними, обов'язковими для судді реальні суспільні відносини, «живе право»³⁶. Однак підстав для ототожнення «духу» закону з правом (у розумінні «верховенства права») немає, зокрема, через суб'єктну розбіжність між законодавцем (сюзерен, парламент) і правотворцем (суспільство).

Діяння носія, виконавця ролі зумовлено, зокрема, експектаціями. У юрис-

пруденції очікування набуло конкретного й доволі вузького значення в межах концепції *legitimate expectations*, законних очікувань (від англ. *legitimate expectations* — розумні, небезпідставні або обґрунтовані очікування). **Примітка.** З огляду на правову позицію Верховного Суду реалізація принципу *legitimate expectations* полягає в досягненні бажаного результату шляхом учинення правомірних дій у зв'язку із заздалегідь передбаченими ймовірними наслідками; утілення *legitimate expectations* унеможливлено, зокрема, коли особа не може досягти прогнозованого результату внаслідок зміни правової основи в нерозумні й необґрунтовані строки. Обов'язковою умовою, за якої певне сподівання (вимога) особи набуває ознак *legitimate expectations*, є те, що таке очікування (вимога) має належне правове підґрунтя, тобто наявне достатнє джерело для відповідного очікування (вимоги); *legitimate expectations* не можна ототожнювати зі сподіваннями, що виникають на підставі особистого сприйняття або помилкового оцінювання певних обставин чи норм права (законодавства); ці очікування не можуть виникати, якщо існує реальний спір щодо правильного тлумачення та застосування національного законодавства.)³⁷, права очікування — як у вузькому (як частина права на мирне володіння майном³⁸), так і в широкому розумінні (як передбачуваність закону як

35 Bentham J. Op. cit. URL: <https://historyofeconomicthought.mcmaster.ca/bentham/morals.pdf> (дата звернення: 18.10.2025).

36 Ehrlich E. Op. cit. URL: <https://ia803401.us.archive.org/11/items/grundlegungderso00ehrl/grundlegungderso00ehrl.pdf> (дата звернення: 18.10.2025).

37 Мамченко Н. Верховний Суд визначив підходи щодо застосування принципу «легітимних очікувань» (*legitimate expectations*) / Судово-юридична газета : вебсайт. 24 лютого 2023. URL: <https://sud.ua/uk/news/sudebnaya-praktika/262928-verkhovnyy-sud-opredelil-podkhody-k-primeneniyu-printsipa-legitimnykh-ozhidaniy-legitimate-expectations> (дата звернення: 18.10.2025).

38 Кисіль В. Право очікування: транскрипції змісту. *Юридична Газета*. 2019. № 7 (661). URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/neruhomist-ta-budivnictvo/pravo-ochikuvannya-transkripciyi-zmistu.html> (дата звернення: 18.10.2025).

така, прогнозованість його застосування³⁹), а також у темпоральних аспектах (відкладене зобов'язання, перенесені на майбутнє результати реалізації прав, строки⁴⁰ тощо). Правники розрізняють законні очікування й очікування звичайні — у значенні «надій, бажань, прагнень психологічного чи етичного характеру»⁴¹. Особливості дії експектацій у праві, вочевидь, становлять самостійну цікаву проблему. Наразі відзначимо, що насправді «писане право» не відхиляє цього засобу впливу, часто та широко послуговується очікуваннями як методом маніфестації вимоги, оскільки саме на ньому побудовано ідею про відповідність прав одних суб'єктів обов'язку інших, які з огляду на закон повинні його поважати або забезпечувати. У такому разі очікування є невід'ємним складником будь-якого визнаного законом як обов'язку, так і права.

Повертаючись до розглянутого співвідношення закону та права, зауважимо: окрім законних, легальних тощо очікувань (тобто заснованих винятково на законодавстві, нормах закону), мають бути й більш широкі, засновані на метанормах (верховенстві права). Порушення культурних, моральних тощо регуляторів (зокрема, поведінка, яка не

відповідає певним очікуванням) повинні мати також юридичні наслідки.

У правових межах, але майже немислимим в імперативних категоріях, є явище соціальної довіри як один з видів очікування. Видами довіри, поміж іншим, називають політичну, інституційну (інституціональну) у розрізі категорій легітимності влади⁴². У соціології говорять не лише про інституціональну, а й про загальну (узагальнену) довіру⁴³. Соціальну довіру розглядають як культурну норму: «Довіра конкретного суб'єкта (особистості, соціальної групи, спільноти, суспільства) до невизначеного, знеособленого об'єкта, яким потенційно може бути як особистість, так і соціальний інститут; це, скоріше, загальна схильність довіряти будь-кому й будь-чому, що базується на уявленнях про вчинки людей або про діяльність організацій, соціальних інститутів тощо»⁴⁴.

Механізм формування соціальних статусів і очікувань є цілісним. Не заперечуючи недоліків такого спрощення, зазначимо, що саме очікування суттєво впливають на визначення соціального статусу, межі прийнятності його реалізації. Як цілком соціальні явища статус, очікування виникають у процесі суспільних відносин між людьми.

39 Право очікування: pro et contra. Виступ судді КЦС ВС В. І. Крата. *Право очікування: феномен в площині цивільно-правових відносин*: вебінар Civil Platform (11.09.2020) / Youtube.com: web. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=8flG0sbRa2w> (дата звернення: 18.10.2025).

40 Кіріак О. В. Легітимні очікування та строковість їх реалізації. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 2. С. 71–74. DOI: 10.32782/2524-0374/2021-2/15 (дата звернення: 18.10.2025).

41 Сліпченко С. О. Поняття законних очікувань як різновиду майна. *Форум права*. 2020. № 3. С. 73. DOI: 10.5281/zenodo.3883845 (дата звернення: 18.10.2025).

42 Симисенко І. В. Інституційна довіра як чинник впливу на трансформацію політичної участі в сучасній Україні. *Політикус*. 2025. Вип. 2. С. 132–137. DOI: 10.24195/2414-9616.2025-2.20 (дата звернення: 18.10.2025).

43 Андрущенко Г. І. Інформаційно-змістове наповнення понять «соціальна довіра», «узагальнена довіра» та «інституціональна довіра»: соціологічний аналіз. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2016. Вип. 69–70. С. 7–14. URL: <http://soctech-journal.kpu.zp.ua/archive/2016/69-70/3.pdf> (дата звернення: 18.10.2025).

44 Там само. С. 11.

Кожна окрема людина навчається будувати власну поведінку щодо інших осіб відповідно до сприйнятого нею статусу решти учасників соціальної взаємодії, формуючи певні уявлення та очікування. У межах конкретної соціальної ситуації (як умови рольової гри) людина наділяє цими уявленнями й очікуваннями конкретні відносини, дотримуючи вимог відповідно до усвідомлення власного статусу й вимагаючи (очікуючи) такої самої конформної поведінки від носія іншого статусу. Згадане сприйняття не є цілком стихійним: осмислення соціальних процесів охоплює функціонування триєдиного механізму *статус* → *очікування* → *санкції*. Результатом осмислення є певна позиція — переконлива, доступна для ретрансляції та запозичення іншими. Отже, культура є джерелом соціального нормотворення — як у загальносоціальному, так і в локальному (місцеві традиції, субкультури) масштабі. У цьому світлі варто зауважити, що низка уявлень про соціальні ролі, їх зразки, стандарти поведінки тощо формується за допомогою культурного полілога в одних соціальних і правових системах, але належить до соціальної норми й поза їхніми межами. Правова глобалізація, уніфікація юридичних норм (зокрема, про статуси) не встигає за «законодавцями моди», які діють у культурній площині. Окрім того, сувора відповідність між, наприклад, правовим статусом за законом і поведінкою художніх персонажів часто не є вимогою, що зумовлює художню цінність продукту. Як наслідок — культурне тло соціальної норми не завжди зважає на юридичні обставини.

Загальна (узагальнена) довіра до науки (і, відповідно, до її представників та інституцій, включно з криміналістами) часто формується не завдяки реаль-

ним механізмам, а завдяки культурним наративам. У масовій культурі наука постає не просто авторитетною: вона стала механізмом, що надає людству те, що раніше належало до сфери фантастичного. Водночас у деяких творах процедури розслідування та судочинства зображено так, що наука й вироблене нею спеціальне знання постають надійним інструментом з'ясування прихованої істини. В аудиторії, тобто суспільстві, закономірно виникають культурно-обумовлені очікування, але вже як складова норми права — вимоги до спроможностей, компетентностей, доступності тощо. Цих чеснот очікують від експертів, технологій, судових процедур. Хоча такі експектації і не мають імперативної сили, вони впливають на сприйняття правової реальності. Об'єктивно такий стан суспільної довіри відображає соціальний запит щодо розвитку, тоді як у масовій свідомості наукова спроможність (помилково або ні) — це вже фактичний, досягнутий стан, уже наявна реальність, рівень сервісу, до якого слід прагнути. Зазначене закладає передумови для розчарування або тиску на інституції.

У межах проведеного, зокрема, у США, дослідження актуальних проблем криміналістичної науки констатовано так званий *CSI Effect* (за назвою популярного телесеріалу *Crime Scene Investigation*). Попри певний позитивний внесок у популяризацію криміналістики (її позиціонування як об'єктивної та практично безпомилкової; інформування про можливості й піднесення значення криміналістичної техніки та цінності одержаних завдяки їй доказів; підвищення престижу професії криміналіста), такий ефект є джерелом багатьох ризиків, як-от: зростання вимог до судово-експертних доказів у кримінальних процесах і завищені очікування від їхніх

можливостей та точності⁴⁵. Через це експерти та юристи змушені стримувати подібні очікування, протиставляючи художнє зображення криміналістичної науки (з його акцентами на швидкості розслідування й застосуванні передових технологій) умовам її реального існування, де чільне місце посідають обґрунтованість, надійність і загальна наукова логічність судово-експертної практики⁴⁶. Коли художні інтерпретації криміналістики подають як віддзеркалення реальності, у суспільстві виникає схильність очікувати від науки значно більшого, аніж вона фактично спроможна забезпечити. Так, у фільмах (без надокучливого занурення в реальні складнощі) зображено стовідсотково точне голосове зіставлення; сюжетні лінії, за потреби, спираються на миттєвий розшук та ідентифікацію за обличчям навіть на підставі записів або зображень низької якості⁴⁷ чи навпаки, на здатність утікача майстерно оминати технологічні пастки.

З огляду на дієвість *CSI Effect* більшою⁴⁸ чи меншою⁴⁹ мірою, сформулюємо окремі висновки щодо ролі медіа-продуктів у формуванні норми, вимоги до криміналіста або експерта. Уявлен-

ня, що функціонують як тло соціальної норми, нерідко походять не з реальних, а зі змодельованих суспільних відносин. Валідність таких моделей не підлягає жодному контролю. Навіть усвідомлений контраст з реальними обставинами не позбавляє завідомо фантазійних уявлень: ілюзії безперешкодно переміщуються у «незадекларовану», удавану частину соціальної норми.

Як зазначено вище, індукція загальних ознак на рівень конкретного явища змушує розглядати належні до права соціальні норми не лише як експліцитні, а й як ефемерні, засновані на здогадах, імпліцитні. Чітке, передбачуване, зрозуміле — інакше кажучи, експліцитне, «писане право» (законодавство) звично становить зміст «букви закону» (англ. *letter of the law*). Складнішу природу має «дух закону» як його сенс, мета конкретної норми і, зрештою, «дух права». Інтерналізація права в останній частині вже не може ґрунтуватися лише на мисленні. Потрібні інші гносеологічні засоби, здатні забезпечити вибір індивідуального рішення в умовах часткової, неповної (нормативної) визначеності. До таких засобів належить інтуїція. У правничій конотації вважають, що вона

- 45 Strengthening Forensic Science in the United States: A Path Forward. Washington, DC : The Nat. Ac. Press, 2009. Pp. 48–49. DOI: [10.17226/12589](https://doi.org/10.17226/12589) (дата звернення: 18.10.2025).
- 46 Koehler J. J., Mnookin J. L., Saks M. J. The scientific reinvention of forensic science. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*. 2023. Oct 2. Art. 120 (41). DOI: [10.1073/pnas.2301840120](https://doi.org/10.1073/pnas.2301840120) (дата звернення: 18.10.2025) ; Ribeiro G., Tangen J. M., McKimmie B. M. Op. cit. DOI: [10.1016/j.forsciint.2019.01.034](https://doi.org/10.1016/j.forsciint.2019.01.034) (дата звернення: 18.10.2025) ; Swofford H. Forensic Science Environmental Scan 2023 / NIST Interagency // Internal Report (NISTIR) : web. March 7 2024. 154 p. DOI: [10.6028/NIST.IR.8515](https://doi.org/10.6028/NIST.IR.8515) (дата звернення: 18.10.2025).
- 47 Zjalic J. The CSI Effect — Expectations Vs Limitations / Forensic Focus : web. 2017. 30th Nov. URL: <https://www.forensicfocus.com/articles/the-csi-effect-expectations-vs-limitations/> (дата звернення: 18.10.2025).
- 48 Kaplan-Damary N., Jonathan-Zamir T., Perry G., Itskovich E. Op. cit. DOI: [10.1016/j.fsisyn.2025.100640](https://doi.org/10.1016/j.fsisyn.2025.100640) (дата звернення: 18.10.2025).
- 49 Podlas K. The “CSI Effect”. *Oxford Research Encyclopedia of Criminology*. 2017. Aug 22. DOI: [10.1093/acrefore/9780190264079.013.40](https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190264079.013.40) (дата звернення: 18.10.2025) ; Ibidem. “The CSI Effect”: Exposing URL: <https://ir.lawnet.fordham.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1343&context=iplj> (дата звернення: 18.10.2025).

«*проявляється як надсвідомість, образне мислення, неусвідомлений зв'язок із закономірним початком природи, загальним духом, спільним знанням, а також як здатність розпізнавати <...> якості навколишнього світу без диференційованого аналізу, через себе*» і «*визначає стійкість людини в духовному середовищі, тому її умовно можна назвати духом*»⁵⁰.

Отже, інтуїція може бути інструментом сприйняття імпліцитної норми. Саме тому можна та слід говорити про незаявлені, неформалізовані ані текстом, ані соціальною артикуляцією частини правової норми — імпліцитні складові правових статусу й очікування, осуду. Наприклад, правові обмеження, які випливають із визнання діяння кримінально протиправним (державного осуду) або з кримінального покарання, є набагато вужчими за стигматизацію засудженого, якої він може зазнати як один із видів соціальної санкції. Законодавчо визначені комплекси прав та обов'язків закладу освіти або батьків є значно вужчими за уявлення суспільства про належну організацію освітнього або виховного процесу. Важливо, що соціальне начало тут домінує над правовим, залишаючи останньому роль депозитарія лише окремих (не завжди найбільш важливих) складників. Експліцитна форма також незастосовна до очікувань, які (попри наявність ознак норми) не мають імперативного, примусового способу забезпечення. Прикладом такого нормального, соціально нормативного очікування є взаємна емоційна підтримка в межах сім'ї, шанобливе ставлення до старших, релігійна толерантність тощо.

З погляду індивіда, соціальне буття — це постійний процес виконання соціальних ролей, розумово-логічна діяль-

ність (щодо експліцитних складників) і інтуїція (щодо імпліцитних складників) під час засвоєння змісту соціальної норми, учасником застосування (виконання, дотримання тощо) якої він є. У складі груп і спільнот у соціумі індивід також бере участь у впливі на інших осіб, сприяючи інтерналізації ними норм, які він сам вважає обов'язковими, і в межах ширшого процесу соціального контролю. Завдяки активній або споживацькій участі в культурній діяльності кожен з нас визначає уявлення про належне, суспільні цінності, етику тощо. Культура як метасередовище надає матеріал, необхідний для розвитку правової свідомості та правової інтуїції.

Це особливо помітно у сферах, де соціальні очікування щодо ролі мають високу нормативну силу, наприклад, у криміналістиці.

У цьому світлі, повертаючись до питання про соціально зумовлене вноормування діяльності конкретного виду — судової експертизи,— зауважимо, що культурний аспект просто не можна відкидати під час визначення реального правового статусу експерта. Уявлення про статус, роль, компетентність, образ криміналіста (взірець), очікування (включно з інституційною довірою) лише частково закріплено в законодавстві. Суцільна правова норма про його права й обов'язки містить неписані та імпліцитні елементи. На відміну від суто юридичної відповідальності, соціальна відповідальність за відхилення від цієї норми настає навіть у разі, якщо окремі її елементи є уявними — тобто походять від уявлень, зокрема, не заснованих на реальному статусі або спроможності експерта або спеціаліста. Соціальний тиск діє незалежно від того, чи інтерналізовано згадану вище правову метанорму,

50 Шевців М. Б. Інтуїція в праві: культурологічний вимір : монографія. Львів, 2013. С. 52. URL: <https://surl.li/tbmydb> (дата звернення: 18.10.2025).

тобто чи прийняв її сам виконавець цієї ролі.

Постановка проблеми нашого дослідження потребує розглянути небезпеки ексцесивного соціального, нормативного тиску на виконавців практичних досліджень, висунення до них (зокрема, ними самими) вимог, що (з наукових або процедурних позицій) перевищують реальні розшукову й доказову здатності. Замислимося над наявністю такого тиску як чинника експертних помилок. Прикладом може стати справа Альфреда Дрейфуса (помежів'я XIX—XX століть, Європа), у якій спростували висновок Альфонса Бертільйона щодо ідентифікації почерку обвинуваченого. Інший приклад такого тиску — не просто щодо спроможності, а й щодо доказування обставин, які внаслідок суспільного упередження здавалися безсумнівними,— це справа подружжя Чемберлен (1980-ті роки, Австралія), яких звинуватили в убивстві власної дитини. Провідне значення для обвинувального вироку мала судова експертиза слідів крові дитини в авто. Експерт перебував під масовим соціальним і медійним тиском — загибель дитини та «сектантська» релігійність подружжя. Зрештою матір засудили до довічного ув'язнення. Шість років потому її реабілітували завдяки випадково знайденим елементам одягу жертви в лігвищі диких собак⁵¹. Знову дослідили сліди крові з авто, які виявилися фарбою.

Перелік прикладів, у яких засудження ґрунтувалося на згодом спростованих результатах судової експертизи, можна продовжити. Помилки осіб, відповідальних за проведення таких дискредитованих експертиз, мають різноманітні причини: від недбалості до залежності

від соціальної думки. Із-поміж цих причин системною проблемою є зумовлені конформною поведінкою як наслідком лояльності до адресованої експертів соціальної і, зокрема, правової метанорми. Попри відсутність безпосереднього згадування науки, зокрема, у цитованому раніше Рішенні Конституційного Суду України щодо переліку належних до верховенства права соціальних регуляторів, саме вона найбільше впливає на проведення судової експертизи. Вочевидь, така відсутність спричинена тим, що науку розглядають насамперед як сферу здобуття нових знань, а не як регулятивне начало. Однак саме наукова діяльність є значною мірою системою правил. Окрім того, наука формує уявлення, які суспільство надалі сприймає під час вироблення соціальних норм і цінностей. Водночас аналізування помилок судової експертизи свідчить про те, що причиною чималої їх кількості є дотримання саме наукових уявлень і процедур верифікації результатів експериментів, які в міру розвитку самої науки виявилися непридатними (принаймні, для з'ясування юридичної істини). Дисциплінований експерт, дотримуючи норм такої науки, несе відповідальність за її помилки.

Розгляньмо приклад. 2015 року кризи в системі правосуддя США спричинила компрометація одного з поширених методів криміналістичної ідентифікації — мікроскопічного аналізу волосся. Офіційне розслідування підтвердило, що у 257 з 268 справ експерти надавали слідчим ФБР перебільшені або помилкові висновки щодо мікроскопічного аналізу волосся, у 33 випадках засуджені отримали смертний вирок, 9 втратили до викриття помилок. Методику, сьо-

51 Берк М. «Мою дитину забрав собака». Як жінку помилково посадили за вбивство дочки / BBC News Україна : вебсайт. 23.10.2023. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/ckrepm412yvo> (дата звернення: 18.10.2025).

годні визнану науково неспроможною, упродовж десятків років застосовували як стандартну. Загалом, за підрахунками американської неурядової ініціативи *Innocence Project*, хибне застосування криміналістики (англ. *misapplied forensic science*) з 1989 року спричинило майже чверть помилкових засуджень⁵².

Варто навести й інший критичний приклад, у якому роль експертизи була вторинною, натомість першопричиною судових помилок і негуманних практик стали «досягнення» псевдонауки, яка обслуговувала потреби політики й ідеології. Так, з початку ХХ століття й по 1940-ві роки суд доручав експертам-фізіологам і «євгеністам» оцінювати «дегенеративні» риси для визначення схильності до злочинів, ментально хворих, сексуальних меншин. У Німеччині це стало інструментом расової політики, у США — підставою для примусових стерилізацій.

Правники, соціологи та філософи одностайні в думці про вторинність права щодо культури. Саме тому визнати останню соціальним регулятором було б не зовсім коректно зі структурного погляду. Однак у межах концепції верховенства права культура має значний нормативний вплив. Тож видається доречним розглядати культурні норми, уявлення, цінності саме як складники неодноразово згаданої метанорми, яка зумовлює, зокрема, статус, поведінку, самосприйняття, умови діяльності судового експерта.

Слід зазначити, що в культурному просторі образи й уявлення не з'являються нізвідки, вони органічні саме тому, що впливають із логіки, змісту, інтенсивності, стилю тощо певних соціальних відносин. Зокрема, твори художньої літератури позначають, а деінде — програ-

мують зміст суспільного запиту до послуг судової експертизи, форензики як прикладної діяльності із забезпечення певної специфічної пізнавальної потреби.

Образ людини з непересічними знаннями, управне застосування яких дає перевагу та змогу розкрити, на перший погляд, безнадійно заплутані слідчі ситуації, завдяки кінематографу й літературі вкоренився в масовій свідомості й набув властивостей архетипу. Його дії є правильними не тільки з технічної, а й з етичної позиції, він — уособлена об'єктивність, неупередженість; він безпосередньо сприяє суспільству у відновленні справедливості за допомогою свого служіння правосуддю. У масовій культурі криміналіст ніколи не помиляється: він бачить приховане, до того ж приховане навмисно. Його знання не можна піддавати сумніву: воно наукове, а тому об'єктивне, чисте, вище за політичні або особисті інтереси. Це створює ефект неперевірюваної істини, де експертний висновок стає останнім словом, майже як вирок долі. Така сакралізація, звісно, має негативні наслідки — експертне знання в межах судового ритуалу з науки перетворюється на догму.

Майже одразу зі створенням літературних архетипів слідчих-науковців, від початку виникнення криміналістики як самостійної дисципліни розвивається й протилежний (за соціальним вектором і за визначенням місця спеціальних знань) літературний тренд. На сцену виходять авантюристи, одинаки, які кидають виклик суспільній системі, удаючись до добре продуманих, витончених злочинів. Криміналістика — як і розслідування загалом — тут не є тріумфатором, поступаючись злочинцям гнучкістю, швидкістю, ресурсною спроможністю. Своєрідним жанровим кліше

52 Misapplication of Forensic Science / Innocence Project : web. 2025. URL: <https://innocenceproject.org/misapplication-of-forensic-science/> (дата звернення: 18.10.2025).

став образ злочинного генія (англ. *criminal mastermind*). На тлі боротьби добра зі злом він доводить вичерпність розшукової та доказової спроможностей криміналістики. Природним відгалуженням такої вичерпності стало уявлення про *perfect crime* — злочин, ідеальний тому, що його ретельно спланували й витончено реалізували.

Цей приклад також цікавий у безпечному контексті, оскільки демонструє, як ті самі методи можна застосувати *проти* правоохоронної системи. І це стає важливим аргументом на користь комплексного підходу до криміналістики як до науки, що має працювати не лише «після факту» або «до факту», а й у площині постійного оновлення інструментів і процедур, урахувуючи досвід та логіку потенційного порушника.

Виявляється, що спеціальне знання криміналіста (експерта або спеціаліста) є просто інструментом, який (залежно від етичної потреби) можна обернути як на користь, так і проти правоохоронної системи. Утім, навіть в останньому випадку носій цього знання не стає автоматично належним до злочинного світу.

Власне, в ІТ-сфері вже усталений термін «антикриміналістика» (антифорензика), яким позначають комплекс прийомів захисту інформації від несанкціонованих її власником дій; ідеться не про засоби протидії правоохоронцям, а саме про інформаційну дисципліну. Саме тому видається, що народжена в культурному нашаруванні на сферу інформаційних технологій «антикриміналістика» має позначати набагато ширше коло практик, призначених знищувати або маскувати матеріальні та цифрові сліди. Водночас застосоване в назві заперечення лише акцентує увагу на зв'язку з криміналістикою.

Отже, художня література й кінематограф створили розмаїтий пантеон

слідчих і антигероїв, у яких утілено — подекуди перебільшено — провідні методи криміналістики й виклики їй. Водночас за межами вигаданих сюжетів ця наука постає значно ширшою за траєктологію — чи навіть за протилежне їй скоєння «ідеального злочину». Культура подає криміналістику як багатофункційний засіб, потенціал якого можна та потрібно застосувати далеко за межами кримінального провадження або судового процесу. Імплицитна, прихована за декораціями авторської вигадки або наукової фантастики, але від того не менш потужна, вимога до криміналіста зумовлює зміст очікувань і в реальних відносинах. Невідповідність таким експектаціям задіює санкцію. Соціум тисне безвідносно до міри об'єктивної здатності задовольнити сподівання як обґрунтовані, так і наївні, засновані винятково на художньому вимислі: оскільки, поряд з легітимними, ці очікування належать до складу соціальної норми, яку (з огляду на природу її джерел) неможливо винести за межі норми права.

Висновки

Сьогодні у світі (зокрема, в Україні) домінують концепцією правовідносин є верховенство права, що ґрунтується на широкому колі соціальних регуляторів, включно із законом. Із-поміж усіх регуляторів закон посідає залежну, менш вагомую роль як *де-юре*, так і *де-факто*. Вирішального значення в системі *правового* регулювання набуває соціальна норма. Механізм її формування та дії значно відрізняються від процедури законотворення і правозастосування. Поведінку людей зумовлено статусами (соціальними ролями), висунутими до таких статусів соціальними очікуваннями й соціальними санкціями, які застосовують залежно від міри відповідності

таким очікуванням (зокрема, не артикульованих з характерною для закону формальною чіткістю).

З огляду на правові позиції Конституційного Суду України, сформовані в межах цієї концепції, закон утрачає позицію провідного регулятора суспільних відносин. Закон має відповідати останнім, а не визначати їх. Натомість інші суспільні регулятори в межах верховенства права набувають більшого значення. Звичай, мораль, традиції, принципи є джерелами права. Відповідно, механізми їх формування є нічим іншим, як процесом соціального регулювання, тобто нормотворення. Соціальна норма забезпечує особу статусом, вона формує очікування та передбачає санкцію. Засобами соціального нормотворення є, зокрема, літературні, художні, аудіовізуальні твори. Їх сприйняття суспільством, перенесення їхніх ідей у площину власного функціонування завершує процес правотворчості в її широкому розумінні.

Об'єктом одного з культурно-обумовлених статусів став криміналіст. Література й кіномистецтво не тільки створили кілька варіантів образу криміналіста, вони також сформуваали — або артикульовали — запит суспільства до криміналістики. Цей запит є набагато ширшим, ніж сприяння розкриттю злочинів. Окрім застосування наукомістких реконструкцій, такий запит містить сфери, що можуть здаватися протилежними криміналістиці — способи й техніку затирання, маскування (підміни) слідів, подолання систем захисту тощо. У дзеркалі масової культури криміналістика постає також як ментальна практика оцінювання загроз, далеко на завжди кримінальних.

Водночас, як це підкреслює опис концепції верховенства права, закон і право не мають цілковитої відповідності. І щодо статусу та прав, і за реальни-

ми гносеологічними спроможностями, обумовленими затвердженими методиками (зокрема, судово-експертних досліджень), статус криміналіста є набагато вужчим, аніж це впливає з його культурологічного профілю. Невідповідність очікуванням — цілком відповідно до способу функціонування соціальної норми — карається соціальною санкцією. Очікування як вимога до криміналіста (спеціалісти, судові експерти, державні спеціалізовані установи) впливають із його статусу. Водночас цей статус частково зумовлено учасниками правотворчості — не стільки нормами закону й реальним досвідом, скільки культурними джерелами, метанормою. Розбіжність реального й удаваного статусів може мати негативну оцінку їхніх носіїв як надто повільних, забюрократизованих, вузьких тощо. Усуненню можливої стигматизації криміналістики має посприяти спеціальна діяльність з публічної дипломатії, спрямована на інформування про її фактичні правові та науково-технічні межі. Однак суб'єкта, від якого слід очікувати проведення подібних заходів, визначити складно, оскільки така роз'яснювальна робота не належить безпосередньо до завдань, зокрема, державних спеціалізованих установ.

Expectations in Law and Criminalistics: Issue Formulation

**Yurii Chechi, Victoriia Bila,
Stanislav Sheptukhovskiy**

Phenomenon of social expectations as a component of the legal norm and a factor determining the real status and behavior of a forensic expert is considered. The starting point is the concept of the rule of law, according to which law is not limited by law, but is formed by a wide range of social regulators: morality, traditions, cultural ideas, practices.

They form a metanorm that is imposed on the law and often has a stronger influence on behavior than formal regulations. Existence substantiation of above-mentioned discrepancy determines the purpose of the article. Its achievement required the use of a number of general scientific and special methods. In the given context, forensic science appears not only as a procedural institution, but as a socio-cultural phenomenon. Its role is to transform specific expertise into evidence, but society expects much more from the expert than the law provides. These expectations are formed not only by legal norms, but also by cultural narratives, mass culture and ideas about science as a source of infallible truth. They are implicit in nature, but act as norms: non-compliance with them causes social sanctions regardless of the real capabilities of science or procedure. It is shown that the mechanism of formation of expectations is based on the trinity of status, expectation, and sanction. Forensic scientist as a bearer of special knowledge acquires a status partially determined by cultural images, and not only by law. It creates a gap between real and perceived status, which becomes a source of pressure, errors, and stigmatization. At the same time, science providing forensics with methods, is itself a system of norms and can produce misconceptions that later turn out to be unsuitable for clarifying legal truth. Scientific novelty of the article lies in the introduction into the legal discourse of the category of "expectations" as a legitimate requirement of a participant in legal relations that follows not only from the law, but from social regulators in general that form the law. This makes it possible to explain why forensic science is under constant social pressure and why its cultural profile is much broader than the procedural one. The article opens up the prospect of further research into the role of culture in formation of legal norms and the need for public communication to reduce the gap between expectations and the real possibilities of forensic expert activity.

Keywords: rule of law; metanorm; expectations; forensic science; criminalistics; implicit norms; legal intuition; normative dissonance.

Фінансування

Це дослідження не отримало жодного спеціального гранту від фінансових установ у державному, комерційному або некомерційному секторах.

Відмова від відповідальності

Засновники не грали жодної ролі у розробленні дослідження, добиранні й аналізуванні даних, рішенні про публікацію або підготовку рукопису.

Учасники

Автори зробили свій внесок винятково в інтелектуальну дискусію, що є основою цього документа, дослідження судової практики, написання та редагування, і беруть на себе відповідальність за її зміст і тлумачення.

Декларація щодо конфлікту інтересів

Автори заявляють, що у них відсутній конфлікт інтересів.

References

- Andrushchenko, H. I. (2016). Informatsiino-zmistovne napovnennia poniat «sotsialna dovira», «uzahalnena dovira» ta «instytutsionalna dovira»: sotsiologichnyi analiz [Information and Content Filling of the Concepts of «Social Trust», «Generalized Trust» and «Institutional Trust»: a Sociological Analysis]. *Sotsialni tekhnologii: aktualni problemy teorii ta praktyky*. Vyp. 69–70. URL: <http://soectech-journal.kpu.zp.ua/archive/2016/69-70/3.pdf> [in Ukrainian].
- Bentham, J. (2000). *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*. 1781. Batoche Books : Kitchener. URL: <https://historyofeconomicthought.mcmaster.ca/bentham/morals.pdf>.
- Berk, M. (2023). «Moiu dytynu zabrav sobaka». *Yak zhinku pomylkovo posadyly za vbyvstvo dochky* [«My child was taken by a dog». As a woman, she was mistakenly imprisoned

- for the murder of her daughter] / BBC News Ukraina : vebсайт. 23 zhovtnia. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/ckrep-m412yvo> [in Ukrainian].
- Chernysh, N. (2004). *Sotsiolohiia. Kurs lektsii* [Sociology. Course of lectures]. Vyd. 4-te, pererob. i dopov. Lviv. URL: https://duikt.edu.ua/uploads/l_715_63219046.pdf [in Ukrainian].
- Dvoretzka, H. V. (2001). *Sotsiolohiia* [Sociology] : navch. posib. Kyiv. URL: <https://studfile.net/preview/9700642/> [in Ukrainian].
- Ehrlich, E. (1913). *Grundlegung der Soziologie des Rechts* [Foundations of the Sociology of Law]. München und Leipzig : Duncker & Humblot. URL: <https://ia803401.us.archive.org/11/items/grundlegungderso00ehrl/grundlegungderso00ehrl.pdf> [in German].
- Kaplan-Damary, N., Jonathan-Zamir, T., Perry, G., Itskovich, E. (2025). Public views of forensic science: An intersection of science and policing? *Forensic Science International. Synergy*. Art. 25:11:100640. DOI: 10.1016/j.fsisyn.2025.100640.
- Kiriiaik, O. V. (2021). Lehitymni ochikuvannia ta strokovist yikh realizatsii [The legitimate expectation and the timelines for its implementation]. *Yurydychni naukovyi elektronnyi zhurnal*. № 2. DOI: 10.32782/2524-0374/2021-2/15 [in Ukrainian].
- Koehler, J. J., Mnookin, J. L., Saks, M. J. (2023). The scientific reinvention of forensic science. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*. Oct 2. Art. 120 (41). DOI: 10.1073/pnas.2301840120.
- Korolova, Yu. (2019). Koreliatsiia pryntsyviv verkhovenstva prava ta verkhovenstva zakonu v systemi dzherel prava [Correlation of the principles of the rule of law and the rule of law in the system of sources of law]. *Pidpryemnytstvo, gospodarstvo i pravo*. № 4. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/4/35.pdf> [in Ukrainian].
- Kryzhova, O. (2017). Pryntsyv verkhovenstva prava u praktytsi Yevropeiskoho sudu z prav liudyny [The rule of law in the practice of the European court of human rights]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika»*. Seriia: Yurydychni nauky. № 865. DOI: 10.23939/law2017.865.544 [in Ukrainian].
- Kurylenko, T. (2024). Dovira yak sotsialnyi fenomen [Trust as a social phenomenon]. *International Science Journal of Jurisprudence & Philosophy*. Vol. 3. No. 1. DOI: 10.46299/j.isjpp.20240301.03 [in Ukrainian].
- Kysil, V. (2019). Pravo ochikuvannia: transkryptsii zmistu [Right of expectation: transcriptions of content]. *Yurydychna Hazeta*. № 7 (661). URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/neruhomist-ta-budivnictvo/pravo-ochikuvannya-transkripciyi-zmistu.html> [in Ukrainian].
- Mamchenko, N. (2023). Verkhovnyi Sud vyznachyv pidkhody shchodo zastosuvannia pryntsyvu «lehitymnykh ochikuvan» (legitimate expectations) [Supreme Court determined approaches to the application of the principle of “legitimate expectations”] / *Sudovo-iurydychna hazeta* : vebсайт. URL: <https://sud.ua/uk/news/sudebnaya-praktika/262928-verkhovnyy-sud-opredelil-podkhody-k-primeneniyu-printsipa-legitimnykh-ozhidaniy-legitimate-expectations> [in Ukrainian].
- Misapplication of Forensic Science* (2025) / Innocence Project : web. URL: <https://innocenceproject.org/misapplication-of-forensic-science/>.
- Orban-Lembryk, L. B. (2003). *Sotsialna psykholohiia* [Social psychology] : posibnyk. Kyiv [in Ukrainian].
- Perehuda, Ye. V., Avdieienko, O. D., Domkin, P. O. ta in. (2012). *Sotsiolohiia* [Sociology] : navch. posib. Kyiv. URL: <https://www.knuba.edu.ua/wp-content/uploads/2023/10/socziologiya-navchalnyj-posibnyk.pdf> [in Ukrainian].
- Podlas, K. (2005). “The CSI Effect”: Exposing the Media Myth. *Fordham Intellectual Property, Media and Entertainment Law Journal*. Vol. 16. No. 2. Book 2. Art. 2. URL: <https://ir.lawnet.fordham.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1343&context=iplj>.
- Podlas, K. (2017). The “CSI Effect”. *Oxford Research Encyclopedia of Criminology*. Aug 22. DOI: 10.1093/acrefore/9780190264079.013.40.
- Pravo ochikuvannia: pro et contra. Vystup suddi KTsS VS V. I. Krata [Right of expectation: pro et contra. Speech of the judge of the CCC of the Supreme Court V. I. Krata] (2020). *Pravo ochikuvannia: fenomen v ploskchyni*

- tsyvilno-pravovykh vidnosyn : webinar Civil Platform / Youtube.com : web. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=8fIGosbRa2w> [in Ukrainian].
- Report on the Rule of Law (2011). Adopted by the Venice Commission at its 86th plenary session (Venice, 25–26 March 2011). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=C-DL-AD\(2011\)003rev-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=C-DL-AD(2011)003rev-e).
- Ribeiro, G., Tangen, J. M., McKimmie, B. M. (2019). Beliefs about error rates and human judgment in forensic science. *Forensic Science International*. Vol. 297. DOI: 10.1016/j.forsciint.2019.01.034.
- Shevtsov, M. B. (2023). *Intuitsiia v pravi: kulturno-hichnyi vymir* [Intuition in law: a cultural dimension] : monohrafiia. Lviv. URL: <https://surl.li/tbmydb> [in Ukrainian].
- Slipchenko, S. O. (2020). Poniattia zakonnykh ochikuvan yak riznovydu maina [The concept of legitimate expectations as a kind of property]. *Forum prava*. № 3. DOI: 10.5281/zenodo.3883845 [in Ukrainian].
- Strengthening Forensic Science in the United States: A Path Forward* (2009). Washington, DC : The Nat. Ac. Press. DOI: 10.17226/12589.
- Summary results of the public consultation on whistleblower protection* (2017) / European Commission : web. URL: https://ec.europa.eu/newsroom/just/document.cfm?doc_id=47885.
- Swofford, H. (2024). Forensic Science Environmental Scan 2023 / NIST Interagency // Internal Report (NISTIR) : web. March 7. DOI: 10.6028/NIST.IR.8515.
- Symysenko, I. V. (2025). Instytutsiina dovira yak chynnyk vplyvu na transformatsiiu politychnoi uchasti v suchasni Ukraini [Institutional trust as a key factor influencing the transformation of political participation in contemporary Ukraine]. *Politykus*. Vyp. 2. DOI: 10.24195/2414-9616.2025-2.20 [in Ukrainian].
- Temchenko, V. I. (2007). Verkhovenstvo prava u praktytsi Yevrosudu ta Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy [The rule of law in practice of European court of human rights and Constitutional Court of Ukraine]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Yurydychni nauky*. T. 64. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/9f486e50-ff7c-4178-88ee-e5a1a-8ca0509/content> [in Ukrainian].
- Tsuvina, T. (2019). Prynstyp verkhovenstva prava u praktytsi Yevropeiskoho sudu z prav liudyny [Principle of the Rule of Law in the Case-law of the European Court of Human Rights]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*. № 4. DOI: 10.36695/2219-5521.4.2019.66 [in Ukrainian].
- Yenin, M. N., Kukhta, M. P. (2022). Sotsialnyi status [Social status] / *Velyka ukrainska entsyklopediia* : vebсайт. URL: https://vue.gov.ua/Sotsialnyi_status [in Ukrainian].
- Zjalic, J. (2017). *The CSI Effect – Expectations Vs Limitations* / Forensic Focus : web. 30th Nov. URL: <https://www.forensicfocus.com/articles/the-csi-effect-expectations-vs-limitations/>.
- Zolotarova, O. A. (2023). Spivvidnoshennia prynstypiv verkhovenstva prava ta zakonnosti v ukrainskomu pravi [The correlation of the principles of the rule of law and legality in Ukrainian law]. *Yurydychni naukovyi elektronnyi zhurnal*. № 6. DOI: 10.32782/2524-0374/2023-6/152 [in Ukrainian].
- Чечіль, Ю., Біла, В., Шептуховський, С. (2025). Експектації у праві та криміналістиці: постановка проблеми. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Вип. 4 (41). С. 13–34. DOI: 10.32353/khrife.4.2025.02.